

Bogdan Wachowiak

Początki reform agrarnych na Pomorzu : (od Szczecina po Kłajpedę)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 525-537

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bogdan Wachowiak

Początki reform agrarnych na Pomorzu (od Szczecina po Kłajpedę)

Reformy agrarne i uwłaszczeniowe podjęte w Europie Środkowej na przełomie XVIII i XIX w., najogólniej biorąc, oznaczały przebudowę stosunków obowiązujących dotychczas na wsi, opartych na feudalnym prawie własności i poddaństwie chłopów, na stosunki kapitalistyczne z prywatną własnością i wolnością osobistą. Przejście to połączone ze zmianami w sposobie organizacji produkcji rolnej i przemysłowej nie było rzeczą łatwą. Trudności wynikały nie tylko z obaw nurtujących wszystkich mieszkańców wsi — co przyniesie „nowe”, ale także z dużej różnorodności stosunków w poszczególnych wsiach, regionach i typach własności, które nie zawsze poddawały się w sposób jednoznaczny przepisom edyktów uwłaszczeniowych, zwłaszcza że przebudowie musiał ulec niezmiernie szeroki zakres stosunków wiejskich: od wzajemnych relacji między właścicielem ziemskim i chłopem po warunki, w jakich miano odtąd prowadzić produkcję rolną i hodowlaną oraz zbyt produktów.

W niniejszym artykule skoncentruję uwagę na początkach uwłaszczenia w nadmorskich prowincjach Prus — pomorskiej i pruskiej. W części pierwszej będę się starał scharakteryzować ogólne warunki, w jakich reformy agrarne były przeprowadzane, w drugiej przedstawię sprawę uwłaszczenia chłopów domenalnych, aby następnie przejść do omówienia nadania prawa własności w dobrach szlacheckich. Oprócz ustawodawstwa zanalizowany będzie stosunek do uwłaszczenia zainteresowanych stron — szlachty i chłopów, jak również początkowe rezultaty uwłaszczenia we wschodnich prowincjach pruskich.

Przejście od feudalnych do kapitalistycznych stosunków produkcyjnych w rolnictwie dokonywało się w Prusach stopniowo, w drodze reform kierowanych przez państwo. Temu ewolucyjnemu procesowi przebudowy stosunków wiejskich, w toku którego zostało zniesione nie tylko poddaństwo osobiste chłopów, ale także folwarki pańszczyźniane przekształcono w kapitalistyczne, w literaturze przedmiotu przeciwstawiana jest droga rewolucyjna polegająca na zlikwidowaniu pozostałości stosunków feudalnych od razu i bez odszkodowań na rzecz feudałów. Przykładu takiego rozwiązania dostarcza zwłaszcza Francja¹.

Sterowane i przeprowadzone przez państwo reformy uwłaszczeniowe w krajach na wschód od rzeki Łaby — nie wyłączając Rosji — miały różnoraki przebieg. Dotyczy to nie tylko czasu i tempa ich przeprowadzenia, ale także form regulacji stosunków między panem a chłopem na poszczególnych obszarach.

¹ Por. J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. 2, Warszawa 1961, ss. 428—437; H. Harnisch, *Zum Stand der Diskussion um die Probleme des „Ostpreussischen Weges“ kapitalistischer Agrarentwicklung in der deutschen Geschichte*, w: *Studienbibliothek DDR-Geschichtswissenschaft*, Bd. 3: *Preussen in der deutschen Geschichte nach 1789*, Berlin 1983, ss. 116—120.

Związane to było przede wszystkim z odmiennościami w zakresie gospodarczego i społecznego rozwoju krajów i produkcji, istotną rolę odegrały też konkretne decyzje władz przeprowadzających reformy i dostosowujących je do konkretnych warunków. Podczas gdy w Prusach uwłaszczenie chłopów, łącznie ze zniesieniem poddaństwa osobistego zapoczątkowane zostało edyktem z 9 października 1807 r., reformy agrarne w Austrii podjęte zostały dopiero w 1848 r., a w Rosji w latach 1861—1864².

Oprócz różnic w przebiegu reform uwłaszczeniowych w poszczególnych państwach odnotować też należy odmienności występujące w tym zakresie w prowincjach i regionach jednego państwa. Przykładu takiego dostarczają Prusy, których terytoria znajdowały się zarówno na zachód, jak i na wschód od rzeki Łaby, uznawanej w historiografii za granicę między władztwem gruntowym z gospodarką czynszową i dobrym prawem chłopów do ziemi oraz władztwem dworskim charakteryzującym się rozwiniętą gospodarką folwarczno-pańszczyźnianą i zaostrozonym poddaństwem chłopów. Tam, gdzie chłopci posiadali dziedziczne prawo do swoich gospodarstw i gdzie nie było folwarków pańszczyźnianych, zniesienie poddaństwa chłopów oraz uwolnienie ich od świadczeń pieniężnych i danin w naturze na rzecz panów gruntowych mogło być przeprowadzone stosunkowo łatwo. Zwykle chłopci uiszczali w zamian określoną opłatę i nie potrzebowali oddawać tytułem odszkodowania części ziemi. Inaczej było we wschodnich prowincjach Prus, gdzie występowało zaostrozone poddaństwo osobiste. Chłopci byli często tylko czasowymi użytkownikami gospodarstw i musieli świadczyć niekiedy wysokie służby pańszczyźniane na rzecz swych panów. Istotny wpływ na przebieg reform agrarnych miała też wykształcona w warunkach odmiennego rozwoju historycznego w ramach różnych państw specyfika w zakresie prawnych i ekonomiczno-społecznych stosunków Pomorza, Brandenburgii, Śląska oraz Prus Wschodnich i Zachodnich. Przy badaniu tej kwestii trzeba też uwzględnić różnice w zakresie jakości gleb oraz klimat. Czynniki te w sposób istotny wpływały na wysokość plonów i warunki dla prowadzenia hodowli — decydowały więc o rentowności rolnictwa. Nadmienić też należy, że tzw. pruskie junkierstwo prowincji wschodnich w dużym stopniu było negatywnie ustosunkowane do reform agrarnych, przy czym wskutek braku tamże silnego mieszczaństwa właściciele ziemscy stanowili jednocześnie na wschodzie Prus główną siłę polityczną³.

Na niejednakowy przebieg reform uwłaszczeniowych wpływały też różne w poszczególnych prowincjach pruskich prawa chłopów do zajmowanej ziemi, różnorakie formy obciążeń pańszczyzną oraz wykazująca duże odchylenia wielkość gospodarstw chłopskich. W początku XIX w. czasowe prawo do ziemi

2 G. Heitz, *Varianten des preussischen Weges*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1969, Bd. 3, ss. 99—109; R. Berthold, H. Harnisch, H.-H. Müller, *Der preussische Weg der Landwirtschaft und neuere westdeutsche Forschungen*, ibidem, 1970, Bd. 4, ss. 259—264; H. Harnisch, *Zum Stand der Diskussion*, ss. 122—123; W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*, Warszawa 1963, ss. 205—206, 219, 235—238; J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza*, t. 2, ss. 439—440.

3 J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza*, t. 2, ss. 94—103, 437—439; H. Harnisch, *Vom Oktoberedikt des Jahres 1807 zur Deklaration vom 1816. Problematik und Charakter der preussischen Agrarreformgesetzgebung zwischen 1807 und 1816*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Sonderband 1978: *Studien zu den Agrarreformen des 19. Jahrhunderts in Preussen und Russland*, ss. 235—236; R. Berthold, H. Harnisch, H.-H. Müller, *Der preussische Weg*, s. 273.

posiadało na Pomorzu 49,9% chłopów, w Prusach Zachodnich 33,2%, w Prusach Wschodnich tylko 8,7%, na Śląsku 16,4%, a w Brandenburgii zaledwie 4,1% poddanych. Także w zakresie wymiaru robocizn pomorscy chłopcy należeli do najbardziej obciążonych. Pracowali oni często sześć dni w tygodniu, a według ustaleń R. Bertholda średnio rocznie świadczyli około 84 służby sprzężajne i piesze. Analogiczny wskaźnik dla Brandenburgii ustalony został na blisko 57, a dla Saksonii tylko na 8,5 służby pańszczyźnianej. Notabene obliczenia te przeprowadzone zostały przy uwzględnieniu znacznie wyższej liczby chłopów niż wykazują dane ilustrujące rezultaty regulacji uwłaszczeniowych gospodarstw sprzężajnych. Faktyczny wymiar świadczonych przez nie robocizn był więc znacznie wyższy od powyższej średniej. Mianowicie, w świetle danych z 1820 r. na jedno uwłaszczone gospodarstwo w prowincji pomorskiej przypadało wówczas 110 służb sprzężajnych i 157 służb pieszych, w Prusach Wschodnich analogiczne dane wynosiły odpowiednio 39 i 49 służb, a Prusach Zachodnich 39 i 65 służb, natomiast w Brandenburgii według łącznych danych z terenu działania komisji generalnych w Berlinie i Myśliborzu 34 służby sprzężajne i 92 służby piesze. Znaczne różnice wykazywała również wielkość gruntów uprawnych należących do gospodarstw chłopskich. Na Pomorzu wynosiła ona średnio 163 morgi, w Prusach Wschodnich 120 mórg, w Prusach Zachodnich 123, a w Brandenburgii 104 morgi. Prowincja pruska wyróżniała się natomiast stosunkowo wysoką liczbą wolnych chłopów. W Prusach Wschodnich stanowili oni aż 42,7% ogółu chłopów⁴.

Różnice w sytuacji społeczno-prawnej i ekonomicznej chłopów w poszczególnych prowincjach państwa pruskiego nie wystarczają jednak, aby w sposób dostateczny i pełny wyjaśnić odmienności występujące w przebiegu uwłaszczenia chłopów. Podstawowe znaczenie miało to, do kogo należało uwłaszczone gospodarstwo. W najgorszej sytuacji znajdowali się chłopcy w dobrach szlacheckich, w lepszym położeniu byli chłopcy w dobrach miejskich, najkorzystniej dla chłopów uwłaszczenie przebiegało natomiast w domenach. Własność domenalna (czyli własność państwowa) była szczególnie silna w Prusach Wschodnich⁵, natomiast w Prusach Zachodnich i na Pomorzu dominowała własność szlachecka.

Swą genezę pruskie reformy agrarne sięgały XVIII w. Podejmowane w tymże stuleciu próby zniesienia poddaństwa osobistego odnosiły się zarówno do dóbr szlacheckich, jak i domenalnych. W pierwszych, z uwagi na silny opór szlachty, reformy w zasadzie zakończyły się niepowodzeniem, pewne postępy osiągnięto natomiast w domenach, chociaż głównie dopiero w drugiej połowie XVIII w.

4 R. Berthold, *Die Durchsetzung der kapitalistischen Produktion in der deutschen Landwirtschaft und die Veränderungen in der Sozialstruktur des Dorfes*, w: *Probleme der Agrargeschichte des Feudalismus und des Kapitalismus*, Bd. 8: *Tagungsmaterial vom September 1976*, Wilhelm-Pieck-Universität, Sektion Geschichte, Rostock 1977, s. 13, 16; *Mazury i Warmia 1800—1870. Wybór źródeł*, oprac. W. Chojnacki, Wrocław 1959, s. XIV; H. Harnisch, *Statistische Untersuchungen zum Verlauf der kapitalistischen Agrarreformen in den preussischen Ostprovinzen 1811 bis 1865*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1974, Bd. IV, s. 158; tegoż, *Vom Oktobereдикт*, s. 244, tabl. 1; tegoż *Kapitalistische Agrarreform und Industrielle Revolution*, Weimar 1984, tab. V: rezultaty postępowania uwłaszczeniowego na Pomorzu; A. Meitzen, *Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866*, Bd. 1, Berlin 1868, s. 431.

5 R. Stein, *Die Umwandlung der Agrarverfassung Ostpreussens durch die Reformen des 19. Jahrhunderts*, Bd. 1: *Die ländliche Verfassung Ostpreussens am Ende des 18. Jahrhunderts*, Jena 1918, ss. 179—186, 291.

Chłopom domenalnym przyznane zostało w pierwszej kolejności dziedziczne prawo do zajmowanych gospodarstw, od 1799 r. zaczęto ich też w coraz większym stopniu uwalniać od pańszczyzny i poddaństwa. Na Pomorzu, w Nowej i Starej Marchii — tzn. w Brandenburgii, było to często powiązane z uwłaszczeniem, czyli przyznaniem prawa własności gospodarstwa jego użytkownikowi. Inaczej było w prowincji pruskiej. Tam przewagę uzyskał pogląd, że nadanie prawa własności winno mieć miejsce dopiero po zakończeniu reform agrarnych w domenach⁶.

Znoszenie służb pańszczyźnianych i poddaństwa osobistego w domenach objęło dużą liczbę chłopów. W Prusach Wschodnich i Zachodnich chodziło o około 25 tys. gospodarzy, czyli więcej niż było poddanych szlacheckich, szacowanych dla końca XVIII w. na około 21 tys. Na podkreślenie zasługuje, że w domenach Prus Zachodnich znoszenie pańszczyzny zostało przeprowadzone już od 1802 r. Ogółem chodziło o ponad 47 tys. służb pieszych i niespełna 46 tys. służb sprzężajnych. Wolniej znoszenie szarwarków przebiegało w Prusach Wschodnich, gdzie do 1807 r. z 13 tys. chłopów domenalnych uwolnionych zostało od pańszczyzny 10 614, tzn. około 81% ogółu chłopów⁷.

Również w domenach prowincji Pomorze zniesienie szarwarków nastąpiło stosunkowo szybko. Mianowicie do 1804 r. zostało całkowicie zakończone w 25 domenach, a w pozostałych dwunastu do 1806 r. Liczba zniesionych służb pańszczyźnianych była na Pomorzu nieco wyższa niż w prowincji pruskiej. Chodziło ogółem o 175 tys. służb sprzężajnych i ponad 200 tys. służb pieszych, nie znamy jednak liczby chłopów, którzy te robocizny pełnili. Wymieniana w literaturze przedmiotu liczba 5 tys. chłopów domenalnych uwolnionych od pańszczyzny i uwłaszczonych do 1806 r. wydaje się jednak zbyt niska, chociaż z drugiej strony wiadomo, że wymiar pańszczyzny na Pomorzu należał do wyjątkowo wysokich. Jeżeli chodzi natomiast o domeny z terenu Nowej Marchii, to znana jest wprawdzie liczba chłopów (1338) i zagrodników (1114) uwolnionych od szarwarków, nie znamy jednak z kolei liczby zniesionych a świadczonych przez nich służb pieszych i sprzężajnych⁸.

Podjęte na przełomie XVIII i XIX w. pruskie reformy agrarne weszły w decydujące stadium dopiero jednak po klęsce Prus poniesionej w wojnie z Napoleonem w 1806 r. W jej wyniku doszło, jak wiadomo, m.in. do utworzenia przez Francuzów Księstwa Warszawskiego obejmującego również część ziem zaboru pruskiego. Wkrótce po zniesieniu tamże poddaństwa osobistego sprawa likwidacji ustroju folwarczno-pańszczyźnianego wsi stała także na porządku dziennym w państwie pruskim. Wyrazem tego było zwłaszcza opublikowanie 9 października 1807 r. przygotowanego przez ministra vom Steina i odnoszącego się także do własności szlacheckiej edyktu o ułatwieniach w obrocie ziemią i zmianach w wiejskich stosunkach społecznych. Do najważniejszych postanowień tego edyktu należało zniesienie poddaństwa osobistego. Wprawdzie

6 Por. G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preussens*, 2. Aufl., Bd. 1, München—Leipzig 1917, ss. 81—126; ibidem, Bd. 2, ss. 108—133; J. Jasiński, *Reformy agrarne na Warmii na początku XIX w.*, Olsztyn 1967, s. 89, 122—123.

7 G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 2, s. 104, 116; H. Harnisch, *Statistische Untersuchungen*, ss. 170—171; por. też R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 1, ss. 181—186; ibidem, Bd. 2, Königsberg 1933, ss. 46—74.

8 G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 1, s. 238; Bd. 2, ss 124—126.

wolność osobista przyznana została natychmiast jedynie chłopom posiadającym dziedziczne prawa do zajmowanych gospodarstw, przewidywano jednak także rozwiązanie stosunku poddańczego dla pozostałych kategorii ludności chłopskiej, nie wyłączając czasowych użytkowników, do dnia św. Marcina (11 listopada) 1810 r. Edykt październikowy został uzupełniony przez rozporządzenie dotyczące przejmowania ziemi chłopskiej przez dziedziców. Dla Prus Wschodnich i Zachodnich wydano takie 14 lutego 1808 r., a dla Pomorza i Marchii Brandenburskiej 8 stycznia 1810 r. Zniesienie poddaństwa osobistego chłopów domenalnych, tam gdzie jeszcze ono występowało (a więc w Brandenburgii, Pomorzu i na Śląsku) zostało ostatecznie uregulowane zarządzeniem z 28 października 1807 r.⁹

Zniesienie poddaństwa w 1807 r., jakkolwiek było połączone z przyznaniem chłopom prawa do nabywania ziemi na własność, nie oznaczało jednak jeszcze uwłaszczenia, tzn. nadania chłopom posiadającym tylko czasowe prawo do zajmowanych gospodarstw i użytkowanej ziemi pełnej własności. Przeciwnie, edykt październikowy znosił wszelkie ograniczenia prawa szlachty do włączania ziemi chłopskiej do folwarków, z którego też część dziedziców skorzystała. Sprawa nadania chłopom praw własności uregulowana została w osobnych rozporządzeniach.

W odniesieniu do domen prowincji pruskiej nastąpiło to 27 lipca 1808 r. Podkreślić jednak należy, że chłopci, którzy pragnęli uwłaszczenia, musieli się liczyć z wysokimi opłatami pieniężnymi. Obejmowały one m.in. odszkodowanie za uwolnienie od pańszczyzny (40% całej sumy) oraz opłatę za nadanie prawa własności do zajmowanej ziemi i użytkowanej załogi gospodarstwa (37% sumy). Uregulowanie tych opłat okazało się jednak w praktyce często bardzo trudne. Dodatkowe przeszkody stworzyły najpierw zniszczenia wojenne, a następnie zła koniunktura na artykuły rolne w latach dwudziestych XIX w. W rezultacie wielu zadłużonych chłopów zostało zlicytowanych. Nadmienić należy, że znaczna wysokość opłat za nadanie praw własności sprawiła, że realizacja zarządzenia w sprawie uwłaszczenia chłopów w pruskich domenach postępowała powoli. Dotyczyło to zwłaszcza rejencji królewieckiej, w której uwłaszczenie chłopów domenalnych zbliżyło się do finału dopiero pod koniec lat dwudziestych XIX w.¹⁰

Uwłaszczenie chłopów w dobrach szlacheckich połączone z likwidacją służb

9 „Edikt den erleichterten Besitz und den freien Gebrauch des Grundeigentums, so wie die persönlichen Verhältnisse der Landbewohner betreffend von 9. Oktober 1807”, w: *Gesetz-Sammlung 1806—1810*, ss. 170—172; rozporządzenia z 1806 i 1810 r. — ibidem, s. 189, 193, 626; G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 1, ss. 126—139; ibidem, Bd. 2, ss. 171—178; R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, ss. 84—95; O. Eggert, *Die Massnahmen der preussischen Regierung zur Bauernbefreiung in Pommern*, Köln—Graz 1965, s. 71 i n.; W. Conze, *Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung*, Göttingen 1957, ss. 102—105; H. Harmjan, *Ostpreussische Bauern. Volkstum und Geschichte*, Königsberg 1939, ss. 101—102; A. Wielopolski, *Gospodarka Pomorza Zachodniego w latach 1800—1918*, Szczecin 1959, ss. 47—50; *Historia Śląska*, t. 2, cz. 2, pod red. S. Michalkiewicza, Wrocław 1970, ss. 148—150; H. Harnisch, *Vom Oktoberedikt*, ss. 235—236; B. Schumacher, *Geschichte Ost- und Westpreussens*, Königsberg 1938, ss. 224—225, 226.

10 *Verordnung wegen Verleihung des Eigentums von den Grundstücken der Immediat-Einsassen in den Domainen von Ostpreussen, Lithauen und Westpreussen von 27-ten Juli 1808*, w: *Gesetz-Sammlung 1806—1810*, ss. 245—252; G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 1, ss. 81—114; ibidem, Bd. 2, ss. 102—126; R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, ss. 127—136, ibidem, Bd. 3, ss. 1—10; B. Schumacher, op. cit., s. 225; J. Jasiński, op. cit., ss. 128—131; H.-J. Belke, *Die Preussische Regierung zu Königsberg 1808—1850*, Köln—Berlin 1976, ss. 136—139; H. Harnisch, *Kapitalistische Agrarreform*, ss. 75—76.

pańszczyźnianych regulował edykt o regulacji stosunków między dworem a wsią z 11 września 1811 r. Jego postanowienia przewidywały wniesienie pełnego odszkodowania na rzecz właścicieli przez chłopów zarówno za uzyskane prawa własności, jak też uwolnienie od świadczeń feudalnych. Chłopi posiadający dziedziczne prawo posiadania, ale bez praw własności, mieli oddać jedną trzecią użytkowanej ziemi, natomiast czasowi użytkownicy, czyli chłopci niedziedziczni, aż połowę areалу. Odszkodowanie mogło być także regulowane w formie pieniężnej lub naturalnej. Dodać należy, że z nadaniem praw własności oraz zniesieniem pańszczyzny i świadczeń feudalnych połączona została rezygnacja chłopów z dotychczasowych świadczeń właścicieli ziemskich na rzecz poddanych. Chodziło o pomoc udzielaną w wypadkach losowych, obowiązek panów do budowy i naprawy zabudowań chłopskich, korzystanie przez chłopów z lasów pańskich i pastwisk oraz uiszczanie przez dwór podatków i innych świadczeń publicznych z gospodarstw, które popadły w nędzę¹¹.

Regulacja stosunków między dziedzicami i ich dotychczasowymi poddanymi miała być przeprowadzona w zasadzie w ciągu dwóch lat od wydania edyktu, w ramach porozumienia stron. Gdyby jednak takiej ugody nie było, edykt przewidywał przeprowadzenie regulacji przez państwo. Dla separacji gruntów chłopskich i pańskich, czyli ich rozdzielenia, co łączyło się z ich pomiarem i nowym rozdziałem, przewidziany został okres czteroletni. Inne terminy dla regulacji stosunków między panem a chłopem ustalone zostały dla Prus Wschodnich i Zachodnich. Wynosiły one 4 do 7 lat¹².

Równocześnie z edyktem regulacyjnym z 14 września 1811 r. opublikowany został edykt w sprawie kultury rolniej. Jego celem było wspieranie postępu w rolnictwie¹³.

Edykt w sprawie regulacji stosunków między panem a chłopem dotyczył tylko tych poddanych, którzy nie posiadali prawa własności do użytkowanej ziemi, a więc czasowych użytkowników i dzierżawców (Lass- und Pachtbauern). Zniesienie ciężarów feudalnych świadczonych przez chłopów z dobrymi prawami do ziemi, a więc właścicieli, dziedzicznych chłopów czynszowych i dziedzicznych dzierżawców, dotyczyło w wypadku chłopów domenalnych rozporządzenie z 16 marca 1811 r., natomiast w dobrach szlacheckich wydane łącznie z ordynacją w sprawie podziału wspólnot gminnych rozporządzenie w sprawie redukcji służb oraz świadczeń w pieniądzu i naturze z 7 czerwca 1821 r.¹⁴

Podjęte przez pruskie władze państwowe reformy agrarne spotkały się z różnymi reakcjami. Chłopi, ogólnie biorąc, powitali edykt regulacyjny z dużymi nadziejami, z tym jednak że oczekiwania wielu się nie spełniły, bowiem szlachta nie chciała wydanych postanowień respektować. Na Śląsku doszło nawet w związku z tym do niepokojów chłopskich, znalazły one też swój oddźwięk w 1811 r. na Pomorzu. W powiecie szczecineckim chłopci byli wzywani do odmowy świadczenia robocizna na rzecz panów. Do posłuszeństwa zmuszono

11 *Pomorze Gdańskie 1807–1850. Wybór źródeł*, oprac. A. Bukowski, Wrocław 1958, ss. 93–112; W. Conze, op. cit., ss. 119–126; G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 1, ss. 161–171; O. Eggert, op. cit., ss. 133–134; H. Harnisch, *Kapitalistische Agrarreform*, ss. 88–89; *Historia Śląska*, t. 2, cz. 2, ss. 150–151.

12 *Pomorze Gdańskie*, s. 96, 102, 106–108, 110–111.

13 R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, s. 217.

14 R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, ss. 288–290.

ich przy pomocy wojska. Do niepokoju na wsi, mających na celu przyspieszenie uwłaszczenia, doszło także w latach 1816—1819 w Prusach Wschodnich¹⁵.

Szlachta w większości była niechętnie nastawiona do reform agrarnych. Znalazło to wyraz w licznych protestach, jakie odnotowane zostały w większości pruskich prowincji. Szczególnie silna i zdecydowana była jednak opozycja szlachty wschodniopruskiej. W licznych petycjach i memoriałach domagała się ona uchylecia edyktu, gdyż jej zdaniem zawartych w nim postanowień nie można było zastosować w Prusach Wschodnich i Pruskiej Litwie. Szczególnie aktywną rolę w tych sporach odegrał powołany wówczas do życia Komitet Wschodniopruskich i Litewskich Stanów. Podkreślano m.in., że chłopci posiadane prawa do użytkowanej ziemi otrzymali nie od państwa, ale od szlachty. Obiektem ataków szlacheckich przeciwników uwłaszczenia było zwłaszcza Kolegium Ekonomiczne, które propagowało reformy agrarne. Wynikało to stąd, że na jego czele stał wschodniopruski właściciel ziemski, von Sydow, który w Berlinie jako przedstawiciel stanów rzekomo przekroczył posiadane pełnomocnictwa i poparł edykt regulacyjny. Z tego powodu był oskarżony o zdradę interesów właścicieli ziemskich¹⁶.

Wielki był też zasięg szlacheckiej opozycji przeciwko wrześnieowemu edyktowi w prowincji Pomorze. Memoriały i petycje, w których stawiano pod znakiem zapytania poszczególne postanowienia edyktu, były wysyłane przez szlachtę pomorską do Berlina prawie ze wszystkich powiatów tejże prowincji. Skarżono się m.in. na naruszanie wieczystych uprawnień właścicieli dóbr oraz wskazywano na negatywne następstwa zniesienia pańszczyzny dla gospodarki folwarcznej. Zdaniem szlachty szarwarki stanowiły warunek niskich kosztów produkcji, która decydowała o wartości dóbr. Czynnikiem ten był tym ważniejszy, że wydajności rolnictwa na Pomorzu nie wspierał klimat, który był niekorzystny, ani dobra jakość gleb. Wyrażano też pogląd, że upadkowi szlacheckich dóbr nie są w stanie zapobiec przewidywane odszkodowania za uwłaszczenie, gdyż zaledwie jedna dziesiąta część właścicieli ziemskich rozporządzała niezbędnymi środkami finansowymi dla pokrycia kosztów przeprowadzenia regulacji, na zatrudnienie niezbędnych pracowników najemnych i reorganizację gospodarki folwarcznej. Według protestującej szlachty upadek groził również chłopom, zwłaszcza zaś tym, którzy gospodarowali na mniej urodzajnych ziemiach. Okoliczność ta stawiła z kolei pod znakiem zapytania zdolność chłopów do uiszczenia właścicielom ziemskim odszkodowania związanego z regulacją stosunków między panem a chłopem. Niedostatek siły roboczej sprawiał, że odszkodowanie w ziemi i powiększanie na tej drodze arealu folwarcznego nie było uważane za szczególnie atrakcyjne. Protestowano także przeciwko zbyt krótkim terminom wyznaczonym dla przeprowadzenia regulacji. Krytyka

15 H. Harnisch, *Kapitalistische Agrarreform*, ss. 169—172; *Historia Śląska*, t. 2, cz. 2, ss. 44—48, 148—150; E. Eggert, op. cit., s. 141; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (dalej: GStAPK) Berlin-Dahlem, I HA Ministerium für Landwirtschaft, Domänen und Forsten, Rep. 87 B. Nr 6433, f. 2—3 (pismo rejencji szczecińskiej do ministra spraw wewnętrznych z 12 II 1811 r.); B. Wachowiak, *Wystąpienia chłopów w dobrach szlacheckich Prus Wschodnich w latach 1816—1819*, *Zapiski Historyczne*, 1980, t. 45, z. 1, ss. 21—44.

16 R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, ss. 200—206, 212—217, 222—244; H.-J. Belke, op. cit., s. 143; H. Harmjan, op. cit., ss. 108—109; B. Schumacher, op. cit., s. 242; G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 1, ss. 270—273, 276—282; GStAPK Berlin-Dahlem, I HA Staatskanzleramt, Rep. 74, K. III. Nr 12, f. 1—4; Rep. 74, K. III. Nr 14, f. 2—3; H. Harnisch, *Kapitalistischen Agrarreform*, s. 177 i n.

postanowień edyktu uwłaszczeniowego miała na celu niewątpliwie uzyskanie innych, korzystniejszych dla właścicieli form reform agrarnych. Przede wszystkim chodziło o ograniczenie zasięgu uwłaszczenia, przedłużenie czasu dla przeprowadzenia regulacji oraz o przeforsowanie zasady, że reformy agrarne mają zależeć przede wszystkim od woli szlachty¹⁷.

Szlachta pomorska reprezentowała pogląd, że chłopci z terenu prowincji z reguły nie posiadali dziedzicznych praw do zajmowanych gospodarstw i w związku z powyższym domagała się maksymalnych odszkodowań, czyli oddawania przez chłopów połowy posiadanych gruntów. Inny punkt widzenia prezentowali chłopci. W suplice skierowanej do króla pruskiego przez 34 sołtysów z terenu powiatu sławieńskiego z 12 marca 1812 r. wskazywano, że wprawdzie byli chłopci, którzy dziedziczyli swe gospodarstwa, nie byli oni jednak przez dziedziców uważani za dziedzicznych posiadaczy, gdyż ci chcieli uzyskać więcej niż jedną trzecią ziemi chłopskiej tytułem odszkodowania. Chłopci odmawiali też dalszego świadczenia robocizn na rzecz właścicieli folwarków. Uważali oni, że wymagane szarwarki były zbyt wysokie i przez to rujnujące dla ich gospodarstw. Skarżono się też, że dziedzice odbierali chłopom żywy inwentarz, albo żądali za niego wygórowanych odszkodowań w naturze lub gotówce, których wielu chłopów nie było w stanie uiścić. Rujnujące były też wprowadzone w miejsce pańszczyzny opłaty pieniężne. Z drugiej strony zniesienie poddaństwa osobistego utrudniało chłopom najem parobków, co było często niezbędne, aby mogli się wywiązać z obowiązków szarwarkowych. Tymczasem zarówno niewykonanie nałożonych robocizn, jak i nieuiszczenie opłat w zamian za pańszczyznę, groziło chłopom usunięciem z zajmowanych gospodarstw przez właścicieli ziemskich. Jako bardzo niekorzystne dla gospodarstw chłopskich uznane zostały też te postanowienia edyktu regulacyjnego, które utrzymanie w dobrym stanie zabudowań oraz opłaty do kas pożarowych przenosiły z właścicieli ziemskich na chłopów¹⁸.

Opozycja szlachty przeciwko edyktowi regulacyjnemu z 14 września 1811 r. skłoniła pruskiego króla do wydania polecenia ponownego zbadania zasad mających obowiązywać w toku regulacji stosunków między panem a chłopem. Próbę znalezienia rozwiązania kompromisowego zaaprobowało wielu właścicieli ziemskich, zwiększyło to ich gotowość do porozumienia. Jeden z przykładów w tym względzie stanowi memoriał z 26 czerwca 1814 r. sformułowany przez przewodniczącego Pomorskiego Towarzystwa Ekonomicznego, von Dewitza. Wynika z niego, że jeżeli tylko interesy szlachty byłyby zabezpieczone, konieczność przeprowadzenia reform agrarnych mogła być zaakceptowana. Możliwość kompromisu w sprawie nadania chłopom prawa własności dostrzegał także w swych pismach publicysta Ernest von Bülow-Cummerow z powiatu Resko. Uspokajająco zadziałało również rozporządzenie gabinetowe króla pruskiego

17 GStAPK Berlin-Dahlem, I HA Staatskanzleramt, Rep. 74, K. III. Nr 13, vol. I, f. 17, 43–46, 49–58; Rep. 87, B. Nr 6433, f. 43–85; G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 2, ss. 273–276; O. Eggert, op. cit., ss. 144–150; W. Conze, op. cit., ss. 126–127; W. Stępiński, *Własność junkierska na Pomorzu Zachodnim w latach 1807–1914*, t. 1, Szczecin 1989, ss. 64–73, 77–80; tenże, *Szlachta na Pomorzu Zachodnim wobec pruskich reform uwłaszczeniowych na początku XIX wieku*, *Zapiski Historyczne*, 1993, t. 58, z. 4, ss. 33–52.

18 GStAPK Berlin-Dahlem, I HA Ministerium für Landwirtschaft Domänen und Forsten, Rep. 87 B. Nr 17964, f. 86–89.

z 7 lutego 1815 r. stwierdzające, że do czasu wprowadzenia w życie edyktu regulacyjnego z 14 września 1811 r. obowiązujące dotychczas przepisy w sprawie stosunków między chłopem a panem pozostają w mocy. Postanowienie to zostało w Prusach Wschodnich przekazane do powszechnej wiadomości w specjalnym zarządzeniu departamentu policji rejencji królewieckiej¹⁹.

Opozycja szlachecka przeciwko edyktowi regulacyjnemu z 14 września 1811 r., jak również wydarzenia wojenne lat 1812—1813 spowodowały, że regulacje stosunków między panem a chłopem przy zastosowaniu omawianego edyktu nie poczyniły istotniejszych postępów. Odnosi się to zwłaszcza do Prus Wschodnich, dotkniętych w szczególnie silny sposób zniszczeniami wojennymi. Z pisma komisarza generalnego dla przeprowadzenia regulacji w Prusach Wschodnich i na Litwie von Sydowa z 18 kwietnia 1814 r. skierowanego do Departamentu do spraw Rzemiosła i Handlu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych wynika, że na przestrzeni dwóch lat wnioski o uregulowanie stosunków między panem i chłopem złożyło tylko trzech właścicieli ziemskich oraz chłopci z dwóch wiosek szlacheckich. Jeszcze gorzej było z realizacją. Wnioski szlachty nie zostały przyjęte, gdyż postulowany w nich sposób nadania prawa własności był sprzeczny z wymogami edyktu regulacyjnego, natomiast wnioski chłopów nie zostały zaakceptowane przez właścicieli ziemskich²⁰, a wymagana była zgoda na uwłaszczenie obu stron.

Komisarz von Sydow wskazał w swym piśmie także na różnorakie poglądy na formę odszkodowania za uwłaszczenie. Szlachta, która miała nadal nadzieję na modyfikację edyktu regulacyjnego z 14 września 1811 r. opowiadała się przede wszystkim za odszkodowaniem w formie pieniężnej, natomiast chłopci za korzystniejszą dla siebie uważali roczną rentę oraz dalsze świadczenie robocizn, a znajdujący się w krytycznej sytuacji gospodarczej gotowi byli do oddania części użytkowanych gruntów. To ostatnie rozwiązanie wzbudzało jednak zastrzeżenia komisarza, gdyż właściciele ziemscy — według von Sydowa — posiadali z reguły za dużo ziemi, ponadto przejęcie ziemi chłopskiej wymagało dodatkowych kapitałów pozwalających na zagospodarowanie zwiększonego areалу ziemi. Z powyższych względów von Sydow w swych wnioskach opowiadał się za uwłaszczeniem z odszkodowaniem w formie renty i za zachowaniem chłopskich szarwarków²¹.

Popieranie przez szlachtę wschodniopruską pieniężnej formy odszkodowania za nadanie prawa własności nie było jednak równoznaczne z brakiem zainteresowania do włączenia ziemi chłopskiej do folwarków. Dowodzą tego nie tylko zachowane informacje o przyłączaniu areálu gospodarstw chłopskich, które opustoszały przed Trinitatis (tj. pierwszą niedzielą po Zielonych Świątkach) 1809 r. i w myśl edyktu regulacyjnego nie mogły być zagarniane, ale także wnioski szlachty o zgodę na przejmowanie ziemi gospodarstw opustoszałych po

19 R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, ss. 256—257; *Sammlung der Königlich Preussischen Gesetze und Verordnungen welche die gutherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse betreffen*, Königsberg 1825, s. 306; H. Harnisch, *Kapitalistische Agrarreform*, ss. 183—184; W. Stepiński, *Własność junkierska*, t. 1, ss. 71—73; G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 2, ss. 353—356; O. Eggert, op. cit., s. 158.

20 GSuAPK Berlin-Dahlem, I HA Ministerium für Landwirtschaft, Domänen und Forsten, Rep. 87 B. Nr 6359, f. 1.

21 Ibidem, Rep. 87 B. Nr 6359, f. 1—2; R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, s. 260.

wspomnianym terminie. Dokładna liczba gospodarstw chłopskich zagarniętych przez szlachtę w Prusach i na Pomorzu po roku 1807 jest jednak bardzo trudna do ustalenia²².

Według opinii Departamentu dla spraw Handlu i Rzemiosła Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 16 czerwca 1814 r., przedstawionej Kanclerzowi, korzystniejszej niż w Prusach Wschodnich sytuacja w zakresie regulacji stosunków między panem a chłopem przedstawiała się w prowincji Pomorze, jak też w Brandenburgii i na Śląsku. Bez wątplenia przyczyniła się do tego energiczna działalność von Brauchitscha przewodniczącego Generalnej Komisji do spraw Uwłaszczenia w Stargardzie. Ale i na Pomorzu liczba przeprowadzonych regulacji nie odpowiadała oczekiwaniom chłopów. Wskazują na to liczne petycje pomorskich chłopów skierowane na przełomie 1815 i 1816 r. do pruskiego króla oraz centralnych władz pruskich w Berlinie. Chłopi domagali się wprowadzenia w życie edyktu regulacyjnego z 14 września 1811 r., a zwłaszcza zniesienia szarwarków. Wśród autorów petycji znajdowali się poddani z terenu powiatu białogardzkiego oraz wielu innych wsi. W celu uspokojenia nastrojów wśród chłopów zapowiedziane zostało wydanie deklaracji w sprawie realizacji edyktu regulacyjnego. Konkretnym krokiem w tym kierunku było zarządzenie króla z 31 grudnia 1815 r.²³ Z drugiej strony wydany został jednak też dekret skierowany przeciwko tym chłopom, którzy samowolnie odmawiali pełnienia pańszczyzny i świadczenia danin. O napiętej sytuacji informował komisarz generalny von Brauchitsch w listopadzie 1815 r. Reprezentował on pogląd, że z początkiem 1816 r. należało się liczyć z generalną odmową chłopów dalszego świadczenia szarwarków. Podstawę do tego dały postanowienia edyktu regulacyjnego z 14 września 1811 r. przewidujące tylko czteroletni okres dla przeprowadzenia regulacji stosunków między panem a chłopem²⁴. Chłopi mieli więc do pewnego stopnia prawo sądzić, że w tym terminie będą uwłaszczeni.

Postulowana i wymuszona przez szlachecką opozycję modyfikacja postanowień edyktu regulacyjnego z września 1811 r. znalazła wyraz w deklaracji do tego edyktu potwierdzonej przez króla pruskiego 29 maja 1816 r. (*Deklaration des Edikts vom 14. September 1811 wegen Regulierung der gutsherrlichen-bäuerlichen Verhältnisse*)²⁵. To nowe rozporządzenie stało się podstawą prawną do nadawania praw własności chłopom, obowiązującą w Prusach do 1850 r. W porównaniu z edyktem z 1811 r., który przewidywał regulację stosunków między panem a chłopem w odniesieniu do wszystkich poddanych, zarówno gospodarstw dziedzicznych, jak i niedziedzicznych oraz od pełnego kmiecia do zagrodnika, deklaracja z 1816 r. prawo do uwłaszczenia ograniczała tylko do

²² Pomorze Gdańskie, ss. 165–166; R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, ss. 261–262; H. Harnisch, *Kapitalistische Agrarreform*, ss. 146–147.

²³ R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, ss. 259–260; GSAPK Berlin-Dahlem, Staatskanzleramt, Rep. 74, K. III. Nr 13, vol. 1, f. 24–26; 30–40, 64–65, 67 i n.; Rep. 74, K. III. Nr. 14, vol. 6, 8; *Verordnung die gutsherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse betreffend vom 31. Dezember 1815*, w: *Gesetz-Sammlung 1816*, s. 3.

²⁴ R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, ss. 260–261; O. Eggert, *Die Massnahmen*, ss. 141–142, 156–157; B. Wachowiak, *Wystąpienia chłopów*, s. 26; W. Stępiński, *Własność junkierska*, t. 1, ss. 73–77.

²⁵ *Gesetz-Sammlung 1816*, ss. 154–180; por. także G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 1, ss. 179–184; Bd. 2, ss. 376–380; R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, ss. 270–272; O. Eggert, op. cit., s. 158; H. Harnisch, *Vom Oktoberedikt*, s. 272; tenże, *Agrarpolitische und volkswirtschaftliche Konzeption einer kapitalistischen Agrarreform bei Christian Scharnweber*, w: *Probleme der Agrargeschichte des Feudalismus und des Kapitalismus*, Bd. VIII, Rostock 1977, ss. 109–122; tenże, *Kapitalistische Agrarreform*, ss. 89–94.

tw. gospodarstw sprzężajnych, czyli wyłączono z niego ludność małorolną nie posiadającą zwierząt pociągowych. Podkreślono też, że uprawnione do uwłaszczenia gospodarstwa musiały być zdolne do wyżywienia samodzielnego gospodarstwa, świadczącego pańszczyznę sprzężajną i utrzymującego niezbędny do jej wykonania inwentarz roboczy. Gospodarstwo takie musiało ponadto figurować jako chłopskie w rejestrze podatkowym oraz być obsadzone na Pomorzu i w Brandenburgii co najmniej od 15 lutego 1763 r., w Prusach Zachodnich i na Warmii od 1774 r., a w Prusach Wschodnich od 1752 r. W odróżnieniu od edyktu deklaracja nie wyznaczała terminów, w jakich regulacje miały być wprowadzone w życie. Rezultatem było znaczne spowolnienie przebiegu reform. Deklaracja przewidywała, że uwłaszczenie winno nastąpić w wyniku porozumienia stron, a końcowy reces postępowania regulacyjnego podlegał kontroli i zatwierdzeniu przez władze. Gdyby jednak strony nie były w stanie dojść do porozumienia w sprawie podjęcia postępowania regulacyjnego, mogło być ono także podjęte na wniosek jednej ze stron, a więc pana lub chłopów, skierowany do komisji generalnej²⁶.

Jeżeli chodzi natomiast o normy obowiązujące w myśl edyktu z 1811 r. w toku regulacji stosunków między panem i chłopem, to zostały one zmodyfikowane w niewielkim stopniu. Dokonano tego m.in. w kwestii odszkodowań w ziemi za uwłaszczenie. Mianowicie od obowiązku oddawania ziemi zwolnione zostały gospodarstwa małe. Odszkodowanie za uwłaszczenie miały one uiszczać w formie renty. Chodziło o to, aby również po uwłaszczeniu ich areał odpowiadał normom właściwym dla gospodarstw sprzężajnych. Jeżeli chodzi natomiast o odszkodowanie w ziemi większych gospodarstw, to podobnie jak edykt z 1811 r., również deklaracja z 1816 r. przewidywała w zasadzie oddawanie w zamian za uwłaszczenie jednej trzeciej albo jednej drugiej areału, z tym jednak, że właściciele ziemscy otrzymali prawo do występowania z wnioskami o podwyższenie tej normy zarówno w stosunku do chłopów dziedzicznych, jak i czasowych użytkowników. Towarzystwo temu pozbawienie chłopów prawa do wnioskowania o obniżenie wymiaru odszkodowania²⁷.

Regulacje stosunków między dziedzicami i chłopami sprzężajnymi bez praw własności przeprowadzone na podstawie deklaracji z maja 1816 r. do edyktu uwłaszczeniowego z 14 września 1811 r. miały przebieg powolny i bardzo różny na poszczególnych terytoriach. Wskazują na to wyniki prac regulacyjnych z 1819 i 1820 r. Mianowicie do 1819 r. w pięciu wschodnich prowincjach (Prusach Zachodnich i Wschodnich oraz na Pomorzu, w Brandenburgii z Nową Marchią i na Śląsku) prawo własności do zajmowanych gospodarstw uzyskało ogółem tylko 8107 chłopów, a więc zaledwie 14% poddanych uwłaszczonych do 1865 r., który to rok jest przyjmowany jako zakończenie reform uwłaszczeniowych. Najwięcej nowych właścicieli odnotowano w Brandenburgii (24% ich liczby

²⁶ G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 1, ss. 184—189; *Pomorze Gdańskie*, ss. 94—95; R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 2, s. 176; O Eggert, op. cit., s. 159; W. Conze, op. cit., ss. 127—128; B. Schumacher, op. cit., s. 243.

²⁷ G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung*, Bd. 1, ss. 189—198; H. Harnisch, *Vom Oktoberedikt*, ss. 172—271.

z 1865 r.), na Pomorzu tylko 12,2%, w Prusach Zachodnich 10,8%, w Prusach Wschodnich 9,9%, a na Śląsku 8,1%²⁸.

Wyraźne przyspieszenie w zakresie regulacji stosunków między panem a chłopem w państwie pruskim zaznaczyło się dopiero około 1820 r. Liczba nowych właścicieli we wschodnich prowincjach Prus (bez prowincji poznańskiej) wzrosła do 14 691, a więc o ponad 6 tys. w porównaniu ze stanem z 1819 r. Stanowiło to już ponad 25% uwłaszczonych chłopów do 1865 r. (w 1819 r. tylko 14%). Szczególnie duży postęp w zakresie prac regulacyjnych zaznaczył się na Pomorzu. W 1820 r. było tam już 4415 uwłaszczonych chłopów (wobec 1254 w 1819 r.), czyli prawie 40% ich liczby z 1865 r. Podobny wskaźnik wzrostu wykazują dane odnoszące się do Prus Wschodnich, chociaż ogólna liczba chłopów, którzy w wyniku postępowania regulacyjnego uzyskali prawo własności była tam znacznie niższa, gdyż wynosiła 2553 nowych właścicieli. Znacznie wolniej regulacje stosunków między panem a chłopem przebiegały w Prusach Zachodnich. 1529 nowo uwłaszczonych tamże chłopów stanowiło zaledwie 17% ich liczby odnotowanej w 1865 r. W Brandenburgii powyższy wskaźnik procentowy wynosił w 1820 r. około 28%, ale na Śląsku tylko około 10,8%²⁹.

Bardzo różne formy we wschodnich prowincjach pruskich miało też odszkodowanie za nadanie prawa własności. Oprócz oddawania części areалу chłopskiego (około 60% przeprowadzonych regulacji), występowało także odszkodowanie w formie renty pieniężnej i zbożowej (ca 20% przypadków), jak też regulacja kapitałowa, czyli za odszkodowanie w gotówce (10% przypadków). Odszkodowanie w ziemi było najbardziej rozpowszechnione na terenie generalnych komisji do spraw uwłaszczenia na Pomorzu, Śląsku, Nowej Marchii i w Kwidzynie, odszkodowanie w formie renty było częste na terenach podległych komisjom regulacyjnym królewieckiej, kwidzyńskiej i berlińskiej, na terenie tej ostatniej występowały też najczęściej regulacje kapitałowe. Pozostawało to zapewne w ścisłym związku z rozwiniętą na zapleczu Berlina gospodarką towarowo-pięniężną oraz stosunkowo pomyślną sytuacją gospodarczą i prawną tamtejszych chłopów³⁰.

Zapoczątkowane na przełomie XVIII i XIX w. uwłaszczenie chłopów było procesem długotrwałym. Jego zakończenie przyjmuje się na połowę lat sześćdziesiątych XIX w. Głównym rezultatem była likwidacja feudalnych stosunków między panem a chłopem na wsi. Mimo poważnego uszczuplenia areалу chłopskiego na rzecz właścicieli ziemskich, szerokie rzesze dotychczasowych poddanych uzyskały wolność osobistą, prawa własności do zajmowanych gospodarstw oraz swobodę działalności gospodarczej. Przemiany te decydują, że scharakteryzowane pruskie reformy agrarne zasługują na pozytywną ocenę, stworzyły bowiem podstawy do dalszego rozwoju rolnictwa.

28 GStAPK Berlin-Dahlem, I HA Ministerium für Landwirtschaft Domänen und Forsten, Rep. 87 B. Nr 11571, f. 69—71. Nieco inne dane dla roku 1819 u H. Harnischa, *Kapitalistische Agrarreform*, s. 138, tab. 36; por. także A. Meitzen, *Der Boden*, Bd. 1, ss. 434—435.

29 Por. H. Harnisch, *Statistische Untersuchungen*, ss. 176—177.

30 Por. Generalnachweisung der Hauptresultate sämtlicher bis zum Schluss der Jahre 1820 von den General-Kommissariaten bewirkte Regulierungen — GStAPK Berlin-Dahlem, I HA, Ministerium für Landwirtschaft, Domänen und Forsten, Rep. 87, Nr 11571, f. 126—129.

**Die Anfänge von Agrarreformen an der südlichen Ostseeküste
(von Stettin bis Memel)****Z u s a m m e n f a s s u n g**

Behandelt werden die Anfänge der Bauernbefreiung in den Ostseeprovinzen des preußischen Staates, Pommern und Preußen. Die Ausführungen werden von einer allgemeinen Charakterisierung der Verhältnisse während der Durchführung dieser Reformen eingeleitet. Der Verfasser meint, daß die Unterschiede betreffend der Zeit und Schnelligkeit sowie der Formen von Verhältnissen zwischen Grundbesitzern und Bauern weitgehend durch historisch bedingte Unterschiede der sozialökonomischen Verhältnisse jeweiliger Regionen oder Länder geprägt waren. Ein Beispiel dafür ist der preußische Staat selbst, dem verschiedenen Territorien angehörten, die sowohl westlich als auch östlich der Elbe lagen, die die als Grenze zwischen Grund- und Gutsirtschaft galt.

Die vom preußischen Staat gelenkten Agrarreformen umfaßten zunächst die Domänen, entscheidende Phase erreichten sie allerdings, als der Erlaß über Erleichterungen im Bodenverkauf sowie Aufhebung des Leibeigentums am 9. Oktober 1807 veröffentlicht wurde. Die Regeln der Bauernbefreiung von bisherigen Untertanen des Adels, die in ihrer Masse die Hoffnungen auf Verbesserung ihrer Lage mit den Reformen verbanden, wurden im Regulationserlaß vom 11. September 1811 veröffentlicht. Dieser Regelung trat allerdings die Opposition der meisten Grundbesitzer entgegen und deshalb wurde sie durch den König am 29. Mai 1816 modifiziert. Die durchgeführte Analyse bestätigt, daß neue Regelungen weniger günstig für die Bauern waren. Der Ablauf von Regulationen der Beziehungen zwischen Gutsbesitzern und Bauern war zeitlich langsam und, wie nachgewiesen, umfaßten sie bis 1820 in östlichen Provinzen Preußens 10 bis höchstens 40% der allgemeinen Anzahl der bis 1865 befreiten Bauer. Unterschiedlich waren auch Formen der Entschädigung der Bauer für das erlangte Eigentumsrecht. Meistens gaben sie an die Gutsbesitzer Teile des Bodens zurück.

Übers. Rafal Wolski